

Հ Ա Յ

Ն Ո Ւ Ա Ր Ո Ւ Ի Թ Ի Ւ Ն Ն Ե Բ Ը

արաւտանի պատմութիւնը ամենէն հարեւանցի քննողին իսկ մտադրութեան երկու զիմաւոր համգամանչներ կ'ընծայէ. երկրին լեռային բնութիւնը, եւ ամենահին օրերէ ի վեր տանուսէրութեանց կամ նախարարութեանց բաժնուած ըլլաւու: Օստարազդի մը անզամ, ինչպէս Պիմիիու, ըրած էր սա զիտողութիւնը թէ Հայաստանի գաւառներուն բաժնուամբ պարզապէս նախարարութեանց բաժնուամբ է, եւ թէ ասոնցին սմանք երբեմն առանձին թագաւորութիւններ էին:

Սակայն հակառակ ասոնց գերակիր դերին եւ կարեւորութեան, հակառակ որ մեր պատմագրութիւնները նոյն իսկ յատուկ նախարարութեանց մէկ անդամին ինդիքով գրուած, կամ անոնց հաշուուն, խորհուրդներուն ծառայելու եւ անոնց փառաբանմանը առնմանուած են, այս ազբիւններէն աղօս, ցանցատ, թիրի ծանօթութիւններ միայն կարելի է քաղել անոնց ցեղաբանութեան, կազմութեանը, նկարագրին վրայ, ինչ որ մերթ պատմչներն իրենք իսկ խոստագումնին (1):

Նախարարաց ոչ թէ մէկ կամ երկուքին, այլ բոլոր զիմաւորներուն ու անձամբին բոլորն վրայ ունավ եւ մանրամանօրէն տեղեւկութիւն տալու կարեւորութիւնը կը զգայ միայն Խորենացի պահիւ թիեն — եւ ա՛լ աւելի կը սրէ մեր նետագրութիւնը մկնարկելով « իւրաբանչիւր տանց առանձնականութեանց անբաւ զրուցաց մատեանը » ի դոյլու-

(1) Եւ արդ ըստ կարգի և նախապատճեան նախագետացն և իշխանացն Մինենաց ոչ ունիմ ինչ տակ զանուանց և զննողունոց միջնէն ցայտ պայտ էին իրեն և յառաջարդն պատասխան անյայտ էին իրեն, և մէք նէպս և բազուած անզամ շահացան անյայտ էին առաջ զրուց զոր վերադրութ կարգախար. Տես Օթակէւան. Դւ. 6.

թեան . Եւ կը ձեռնարկէ՝ իրեն յատուկ եղանակով « աշխատասիրել՝ ածել ի կատարումն . . . զշայաստանեացս նախարարութիւնս, զամնեցուն զո՞ւ, ոտն եւ զիգա՞րդն յայտնելով համառօտ » . բայց ո՞ւրկէ առնելով կը կարծէք .

ոչ թէ արդէն յիշած « անբաւ զրուցաց մատեանք ոչն, այլ ինչպէս կ'աւելցնէ հիմա « որպէս հաւասարի ի յունականս ոմանս կայ պատմութիւնն » : Հակասութիւննը ակներեւ է :

Յո՞յն պատմիչներ՝ հաւասարի տեղեկատուններ՝ հայ նախարարութեանց ծագման, մինչ նոյն իսկ անոնց անունները ուղիղ գրել չեն կարող յոյն գրերով, վկայ այս այյանդուկ ծնբումները հայ պատմական եւ աշխարհագրական անուններու որոնց կը հանդիպինք յոյն պատմիչներու մօտ : Եթաս քննութենէ մը անցնելով նորենացիք հազրորած տեղեկութիւնները, կը տեսնենք թէ անոնք բաղկացած են հետևեալներէ. 1. իւրաքանչիւր նախարարական տուններու մէջ հաւանորէն անդիր պահուած իրենց տան յատուկ զրոյցներ. 2. Ժողովրդական աւանդութիւններ,

« պառաւանց առասպել » եթէ կ'ուզքէք թ. Ժողովրդական կամ խորենացիներու ստուգարաւանութիւնն եւ բարախազուկ: 4. Խորենացիներու բարգաւաճումները այս ամենուն, վրան աւելցնելով իր ելիթազրութիւնները եւ հանած եղրակացութիւնները և Այս վերլուծումէն կը ըստ հասկցուիլ թէ ի՞նչ կարծիք կրնայ ընծայուիլ այս խառնուրդին : Երկու երեք օրինակ միւսյն կը բաւեն զաղափար մը տալու : Քզնունիներու կնօրենաց նախարարութիւննը ծազած կ'աւանդէ Սրբմենակի եղագործոցին՝ Բագէն, մինչդու Բաղունիքի արմատանունը Բազ չկրնար ըլլալ, եւ արդարեւ մինչեւ հիմա Մշոյ մօտ կայ թզնկերու գիւղ, անուն մը որուն մէջ եւ գիրը կը մաս արմատական : Պիտի տեսնենք յետոյ այս տասութեանիրութեան մէջ թէ Բաղունիներուն ծագում տառողն է Բաղուն թագաւորը Խալենան (Խալենան արձանագիրներու մէջ Սըսպին) : Երկրորդ օրինակ . Վանանդացուց անունը ծագած կը համարի Վանանդացուր բուղկար վնալայս հաստամին Բասէնի մէջ բնակնելն, մինչդեռ գրեթէ ապանով կընանք ըսկէ թէ Վանանդ՝ պահակի կընական գրեթերուն մէջ իրշուուց Վանանդ աստղին անունն են նոյն է, Վանանդ որ Սրբամազդէ ստեղծուած էր վնասա-

կար կենդանիները զարնելու (1), պահպանելու Ավրորդ լիրան գռները ու կապանները, որիցս վի գեւերն ու վէռենիները 'ի բաց երթան առնոցմէ (2)։ Աւրիշ օրինակ մը : Վահունիփ նախարարութիւն մը կը յիշ (որ գոյութիւն չունի) եւ ծագումը կը գնէ Տիգրանի աստուածացեալ որդիքն Վահագնէ : Նախ՝ բացի անվտանիլ Մեսրոպէն, մեր ամէն պատրիշներ Վահեւոնիփ անունով կը յիշեն այս նախարարութիւնը, որ կանոնաւոր ածանց մըն է Վահէն եւ Վահէ (Վաշ) կը նշանակէ հրեշտակ, եւ յիշուած է յաճախ բորբ պահաւակի կրօնական դրերու մէջ մերթ իբր չար հրեշտակ, եւ մերթ իբր հրեշտակ : Վահէվահեան մենակնի անունը իր Վահէի կրկնութեամբը հաւանօրէն կը նշանակէ կամ երկու տեսակէ հրեշտակներու մենան, եւ կամ բոլոր հրեշտակներու (աւմնայն զուարթնոց) պէս) նուրիուած մենան :

Բոլորպին տարրեր անուն է Վահագն որ լեզուաբանորէն կանոնաւորապէս կազմուած է վիշտապասպան Varathragnaէ (գարձեւոլ պահաւակի)։ Որ եւ է կերպով Վահեւոնիփ Վահագնէ չէ ծագուծ, եւ Վահագն աստուածացեալ դրյութիւն ունէր շատ աւելի կանուիք քան Հայոց մէջ Տիգրանի որդուոյն աստուածացումը, եթէ իրաւ սուոյգ ըլլայ իսկ անը նկատմամբ Խորենացիի աւանդածը։ Կը թողունք հոս յիշել Գընունի՛՝ «Գինի ունի՞ այ նման բառախալորէն ստուգաբանութիւններ»։ Այսքանը բաւ ական է ցուցընելու համար թէ որքան մնէ զգուշութեամբ միան կարելի է գործածել Խորենացիի տուած տեղեկութիւնները հայ նախարարութեանց ուստին եւ վլարգին վլայ : Մելիսն մէկ կէտի վրայ Խորենացիի սրատառութիւնը զարմանափ է, եւ թերեւա այդ ալ ազգային յարտառոկ աւանդութեան մը արձագանքն ըլլայ . այն է նախարարութեանց մէկ քանիին նախ-Արշակունեան՝ Խորենացիի Կոչումը Հայկեան՝ այսինքն մեր ծանօթութեանց լրսով Խաղեան ժամանակներէ ծագումը մատանշեն, եւ այդ բաժանումը զիթէ անխալ ընեն :

(1) Տես Nikand Kumanig Vigar, Պլ. Գ. 29-31. Թրգ. Westph :

(2) Տես Dinaei Mainogi Khirad, Պլ. իթ. 12-14. Թրգ. Westph :

Յոզուածին նապատակն է Խորենացիի ստուգաբանուկան մերթուոչն նուազ նախնատափ լեզուաբանական մերթուոչն վերլուծումով եւ հայ ու օտար պատմիչներու հայթայթած բոլոր ծանօթութեանց յենրով բայց մը ընել դէպի այս վերին աստիճանի շահնկան խնդրին լուծումը, զատ զաս ուսումնասիրնելով մեր նախարարութեանց մէջ Խաղեան եւ Ասորեստանաւայց, պարսկական, ձարական, պարթեւական ժամանակներէ ծագում առած նախարարութիւնները, Բայց նափ երկու խօսք նախարարներու պաշտօնին եւ յաջորդութեան մասին նախարարները որոնք այլեւայլ անուններով նահապետ, անսուաէր, գաւառապետ(1), սատրապ, իշխան յորդորջուած են, իրենց երկրին բացարձակ տէրը, հրամանատարը, խնամակալը, պաշտպանն էին, զօրք կը հանէին, գունդ կը կազմէին ազամներէն ու անազամներէն (2) անոնց զէնքը, ձին, եւ այլ հանգերձանքը հայթայթելով, հարկերը կը հաւաքէին, ունէին իրենց «գանոյից գիւղ ոյ կամ աւանը, ուր թերեւա գատ ալ կը վճռէին, թէ-պէտ գատաւորական իրաւունքը եկեղեցականի մը ձեռքը կը տեսնենք գէթ Տարօնի մէջ (3), վոնքերու վահանայր Կարգելու իրաւունքը ունէին, պաշտօն կուտայն կամ կը հանէին, կը կը վարատարէին ու կը պատժէին, իրենց գաւառին բնակիններու կենաց եւ մահուան վրայ բացարձակ իշխանութեամբ (4), այլինքնու եւ որբերու պաշտպանն էին, եւ վլրչապէս Երկիրը

(1) Այս անուններուն մէջ նահապետ անունը ամենէն գործածականը կ'երի : Այս ամենէն հնի և անեէն թիշ դիտումնաւոր պատմապիը Բիւզանդ խիստ' ածան կը դրյածէ նահապետ, որ պահլաւիկ ծագում ունենալ կը ծուիք, զի և Տապարիստանի պատմութեան . մէջ զոր գած է Մուսամմէտ պ. իշխան պ. Խաֆանդիք, կը հանդիպնիք այս նոյն նահապետ յորդորջան՝ զաւաներու աէրի իշխող տուներու ցույններու տրուած, «Ասրիի նահապետը ևն: Տանիետ ընդհակառակն, կը թուի ոչ-իրանեան բառ, զատկով բային կազմութենէն . և ունիկ հայերէն թարգանանիքին Ելլալու է իշխան բառէ, ինչոքի իշխան է Սպառու : Սպառունները տան որդի էին, նշնուիք ալ նահապետները տան տէրը զլուխն էին, տուն ընանիքը իմաստով : Բիւզանդ՝ «նահապետ» և ուսանուաէր բառաւոր իր սովորութեան համեմատ հոմանիշներ կուտայիր՝ միափն կը գնէ իբր իրար բացայատող, «Մանուէլ աւելիք գնանապետութեան ազգին զաւանուաէրութեան պատմւն» (6. Աշ.) :

արտաքին թշնամիներէ ամրապն ու ներքուստ խազու և չին պահպանելու փոյթ կը տանէրնա թագաւորին հանդէպ իրենց պարտականութիւնն էր միայն իրենց որշուած զօրաբաժինը (այսու ձի սովորաբար) իրենց «ձեռական» զօրքերը բերել պատերազմի ատեն, եւ գաւառին համար սրոշուած հարկերը տալ խաղաղութեան ատեն, որ հնածած այսու ձիին թուոյն համեմատ էր: Եւ այս երկու թիթեւ պարտականութեանց մէջ անգամ իրենց հպատակութիւնը կատարեալ ըլլալէ հեռի էր, մասւանդ երբ թագաւորը ըլլալը մէին ան գրքաղջարար սահաւաթիւ հայ թագաւորներէն որ արտաքին թշնամիներու մեռնայութեանց դէմ մաքառելու, կամ պատերազմով ինքնապէսի զիմադրելու կարող ըլլար: Ասկից՝ նորոգի եւ Արյակի պէս կարող եւ ուժեղ թագաւորներու թափած ջանքերը խռու, ապատամբ նախարարներ հնազանդեցնելու եւ գէթ զանոնք անվան վիճակի մէջ զնելու:

Հայ նախարարները նմանցուած են Եւրոպայի ծանօթ աւատական սարոներուն, բայց աւելի սերտ առնչութիւն նշամրել կարծած են ումանք սկզբանական ընաներու տէրերուն հնա որոնք ձեւացած են սկզբնաբար ընտանիքի մը — զօրեղ, ազբեցիկ, բազմանդամ ընտանիքի մը — կալուածին ընդգրածակումով: Ասոնք բռնտէրերն էին իրենց հողերուն, որոնք ամենահին ժամանակներէ ի վեր նոյն ցեղին մէջ էին նաւացած: Այս աեսութեամբ հայ նախարարները հայ հողէն ծնած, նան արմատացած եւ բարգաւածած գերգաստաններն հնատուելու են: Սակայն այս աեսութեանը մասնականորդն միայն ճշմարիտ է, Մեր նախարարութեանց մէկ մասը արդարեն այս նկարագրին համեմատ ձեւացած է, բայց հայ նաև մաս մը որ թագաւորին մատուցած մէկ ճառացութեան իր պարգեւ ստացած է իր հայուսները, ուրիշ մաս մը — եւ նշանաւոր մաս մը — բնաւ ընի չին Հայ հոդին, այլ եկաւորներ, օտարածին, Ասորեսամանցի, Ակիմացի, Մար, Պարսիկ, Հրեայ, որնք ճառայստան եկած բնակցած են, ոմանք իր փախականներ՝ ապաստան փնտողը Հայաստանի հիւրընկալ հողին վրայ, ուրիշներ՝ Հայաստան

տիրող նոր հարստութեան մը ցեղակից, ամսոր հետ կամ անոր հնետենլով եկած (1):

Տանուաէրութիւնը կ'անցնէր Խոզակի անդրանիկ որդեոյն: Միւս որդիրը, եւ ընտանիքին կողմնակի ծիւղին զաւակները կոչուեղով Սեպուհ: Այսպէս Գենեկ՝ Արշակ թագաւորին եղբօրորդին կը կոչուի «Սեպուհն Արշակունի», Սեպուհ բառակն իմաստով կը նշանակէ Տան որդի (տուն սկզբանական իմաստով կը նշանակէ տուն ընտանիք, բայց բարգաւաճմամբ եղած է զաւառ, երկիր), եւ եագած է «Վասպոհնարուէ» (որ առնչութիւն ունի ին պարսիերն վիզուալութեակի հնու, գիւղի կամ աւանի որդի), Սասանանց մէջ ազնուական իմաստով կը նշանակէ տունը ընտանիք (բայց բարգավոյն զան էր որոնիք Հուզպարէշ ձայնմամիր բարքեած կը կոչուէին: Վասպոհնար կամ Վասպուազ կամ Վասպուէր, յետոյ Վասպուր, որմէ ունինք Վասպուրական գոնդին եւ գաւառին անունը, Սասանանեաններէն եկած մոդի, Իսկ Վասպոհ կը միր մէջ եղած է՝ անհեշտ տառալին վանկին անկումով (Թեսաղոնիկէ՛-Սալոնիկ, ուղղեակ զեեկ, զեկ) Սպուհ, յետոյ Սպուհ, հուսկ յետոյ Սեպուհ (ծիչդ ինչպէս Mithrakan եղած է Մհրական, Մհրական, յետոյ Մհրական եւ Մհրեկան), Թէպէտ երկրայական համարուած է Վասպուհի հետ Սեպուհի նոյնութիւնը, սա-

(1) Անշուշու տառական իմաստով աւենւու չէ Ծեծն ներսէի հետեւալ խօսքերը զոր ուշշա է հայ նախարարերու երք Պարսկաց տարիներով անշարպ մղամ պատարաններէ պարտասած, Յուլցած, կը մերժէին ալ իրենց Սարաւորին Արշակի Թիկունք Ըլլաւ և կը նսկընութիւն Պարսկաց տարուորին ժառայութիւնն ընդունիէ, զի մանեն մասն դուք կեցնալ էք յազդից արշակունյա, ունան քի մէնչ զաւատամէր լեալք ի նոցանին, և մանեն մեծանու աշխարհա, ունան աւազ աւանաց, զեզից և զանձու տաքա արքա էք ի պէս պէս զաւատիկուացնու: (Բիգ. Դ. Ճ.): Եանդիմաններէւ և խորաց աղենիկի ընելու հնամար չափանացութիւնը հնափանալիք: Ազգայն աւանդութիւնը կ'ուս արցար թէ Հայաստանի մէջ Պարթև Արշակունի հարստութեաւ հիմնադիրը մէկ բանի նախարարութեան հաստատեց, ուրիշներու պաշտօնները ըլլոց և կարստուեց, բայց կ'աւելցնէ նոյնքան որոշակի, թէ ան զաւա արդէրն մէջ զաւաններու տէրեր և նուոց հաստատուած ճանցուած: Եւ այս վերջինները ամենած մասը կը կազմէին նախարարութեանց և ամենէն հշանաւոր:

(2) Վարդարականն=աշնաւատմանթիւն: տես Mi-kand-Guland-Ratik@արդմ. աւել էլ 143:

կայն Սերէսոսի մէջ Վասպուրական ծե Սեպհառ կան անոնքներուն մէկը միւսին տեղ իր հոմանիշ գործածութ ան ըլլալը թառ տարակոյթ տեղ չբողոք (1) : Երբ ընտանիքին արու ժառանդ սպառած կ'ըլլար, պայտակառութիւնը կ'անցնէր ընտանիքին ամենէն երեց անգամին, տարիքով անէտ անմիջապէս եռքը եկողը անոր և երկրորդ Համարուելով :

Եթիշ նոյն կերպով, երբ Մանուէլ Մամիկոննեան սպառապեսոր Յունաց նշանակած վարազատ թագաւորը վանց, եւ Պապի որդիքը թագաւորեցուց, երեցը Արցակ՝ թագաւոր եւ զաւ, եւ եղբայրը Վասպարակ՝ «Երկրորդ նմին,

Սեպուհները՝ նախարարի մը զգուագնին բնական աստազը կ'ընացէին, իրեն ընտանի, հաստարիմ նետեւողներ, սպառափուամբ մը առձնուաստարաստ, մէկէ աւելի շաներով կապուած իրենց հրամանաստարին հետ, որ իր «համազգին» ներէն սպովոր էր գոնեն միշտ ննազանդութիւն ու պատկառան, զինուորական տեսակէտով արդարի հիմանի կազմակը արուում մը:

Պէտք է յիշեն նաև թէ Հայոց թագաւորները իրենք ալ ունէին իրենց սեփական տանութիւնին մը, որուն քիչ մատպութիւննեղած է ցարդ, տարատած եւ անցողակի ակնարկութիւններ միայն գտնուելով այդ մասին մեր պատմագրութեանց մէջ, Սակայն Բիւզանդի եւ Սերէսոսի մէջ զտնուածները միասին կցելով, կարելի է որոյ եւ բաւական հաստատուած կը ռուան մը հայթայթել այս հետաքրքրական խընդիրը պարզելու համար: Սերէսոս կ'աւանդէ

(1) Սերէսոս Գ. զ. • Եւ կոչմ Վասպուրական զնդին եր՝ ի ժառանքնեան Պարսից արքային + (էջ 76, Կ. Պալոյ տպ: Գ. ըշ.) • Եւ եղէ՝ ի զալ մրաւամ ամի եկն զօրն խայելի յԱսորաստական, առաջ մի յԱրքարան, և առաջ մի ՚Ի Սեպհական զնդին կորլաւան, և առաջ մի յԱղուանան: Լստ այս ցարդ անլոյց մնացած «Սեպհական զնդին կորմանց՝ ի նշանակմբէւն է Վասպուրական Հիւրմանէցը տեսած այս առաջնութիւնը, և բոլորուն անհարու կը դասանի ինքնինըը բացարկուի այդ ստոմիւնը: Արսուաց առաջին արշաւանքի դիպոր հրէսի ուրեմն եղաւ այս երեք ճամրով: Վասպուրական զաւարի կրէսում ծագած է Սասանաց Սեպուհներէ կազմած զնդին գօրսնիստ ընկլով այդ առաջնութիւնի կարգութ զաւարականը զաւարուած: Այդ Վասպուրական զաւարականը անունը նր զարու մէջ տրված է, զի Հայոց Փարագիր կ նդէւ չէն ճանչար: Սերէսոս կը յիշէ

« զնուու Տանուուէէրական » կամ՝ որ նոյնն է « զայխարին Տանուուէէրական իշխանութեանն », այնպէս որ մէջը պարունակէ Արարատի գաւառը, Դրւին քաղաքը, Հրազդան գնուոր, եւ որով հնաւել դիտնը Ագաթանգեղանէ (1) թէ Վազարշապտ էր Արարատ գաւառի ոստանը, եւ թէ հնաւեւաբար հոս յիշուած Արարատ գաւառը Վազարշապտ գավառըն էր իր շրջակայթով: ուսքին տարածւերական տունը կը տարածւեր տակէ մինչեւ Գրւին, մէջն ըլլակով վաղեմին Արտաշատ, հարաւէն Երասխ, եւ հրւիսին տահման ունենալով կուսայք գաւառը որու մէջ արքունիկ կալուած էր Գառնի բերդը: Մեծ կաղուած մէջ էս այս, բայց մեծ Նամակութիւն կ'առնէ մանէ որ Հայոց թագաւորներուն սկզբանական բուն բուն կալուածը կը կազմէ, որ տարօրինակորէն կը համապատասխանէ Սորարանի աւանդած Հայ թագաւորութեան սկզբանական տարածութեաննկարպին — Երասխի հովիտը, Արտաշատ եւ իր շրջակայթ, որ, նոյն պատմագրին համեմատ, նայ թագաւորութեան ձեռնարկու հիմնարկին՝ Արտաշէսի եւ իր յաջորդներէն Տիքրան մնենք աշխարհակալութիւններով այնքան ընդարձակում ստացաւ յատոյ, ծանօթ պատմական Հայաստանը ի գոյ բերելով:

Կ երեւի թէ Հայոց թագաւորներու այս սեփական կալուածը փոքրիկ տարածում մըն ալ ստացաւ զէպ ի հարաւ, Արտպատականի սահմաններուն մէջ, որովհետեւ ինլզանդ որոյ կերպով կ'աւելնէ « Զերին իշխանութեան տունը Հայոց թագաւորին», որ էր զԱրտպայրական աշխարհան » եւ ուրիշ տեղ մը (Յ. Ը.) « զուուն թագաւորին Հայոց որ յԱրտպայրականին էր » : Հաւանորէն ստոր կ'ակնարկէ հնա երզը « ի հիւնանակն Արտաշատու » որուն մէջ կը պատմուի թէ Արտաշէսի որդին « ի մէջ Մարաց շինեաց զՄարակիրտ », Մարաց՝ այսինքն Մարք Արտպատականի կոչուած այն երկին մէջ որ հրւիսին սահմանակից էր Հայոց եւ որուն հրւ-

(1) Հասանէր յառաջագոյն ՚ի գատառիերան իր առ ուսանէ Արտպատական զաւարին ՚ի Վազարշապտ բաղացն՝ այսպէս կարդալ պէտք է, ուղղելով անոնոնի խամրումը՝ ըստանակա», բազզի զուզենթաց հնաւածին մէջ Կորլաւի ունինք և յատարին զաւարական իր առ ոստ անն Խողանա՝ ուր ոստ անն յայտնի աղաւաղում ԱԲՐԱՄԱՌԱՅ@Ա՞ :

սիսային մէկ փոքր մասը անցեր էր Հայոց թաւ-
դառըներուն ձևական իշխանութեան տակ
(suzeraineté)։

Ասոնցի՛ զատ , Հայոց թագաւորները ու-
նէին « ստան ճներ , այսինքն թագաւորական
տեղեր , բերդեր իրը զանձատուն կամ համբա-
րանոց ունեսափ , որոնցի՛ անուամբ յիշատակ-
ուածները զիտենք Գառնի , Ասքեղոսն մէջ բա-
զում բերդեր , Անզեղտուն գաւառը համակ
(« բայց աշխարհն ստան արքունի լեալ էր վազ
վաղ » — Բիւզանդ) եւ Գողթն (« ստանն Գող-
թան » — Կորիւն)։ Հոմանիշներու զանձարան
Բիւզանդ (« ստան » եւ « արքունի » բառերը
իրը հուանիչ կը գործածէ , « ունէր յարբօւնին
յուստան : Արքունի տեղերու կամ ստաններու
պատկանողները կը կոչուէին ստանիկ :

Հայ ազգին գասակարգերուն կազմաւորումը
յայտ կուգայ՝ Ղազար Փարացեցի սա յիշատա-
կութենէն « նախարար , սեպուհ , ստանիկք ,
ուսմիկ » որուն վրայ աւելցնելով երկու մե-
ծագոյն իշխանութենները , կ'ունենամբ թա-
գաւոր , եկեղեցականները , տանուէնները ,
սեպուհները , ստանիկները եւ շնչականները :

Գ. Փ. Ա.Ա.Ա.Կ

(Չարունակելի)

Արացին Մեղիդ

~~~

Պորերուն մէջ , սարերուն վրայ կ'արածէր
Ան ամէն որ ուլն իր կապոյս աշքերով .
Ուսքերը մերկ էին եւ միշտ ալ վրաստան
Մէն մի քային շուշանի վրայ կոփելու .
Ճերմակ կուրծքին մերկութեան վրայ երկարած
Սեւ մազենի իր , ներքինիի պաշտօնով ,
կը սենային աւելի .
Ո՞չ մըրտենին եւ յասմիկները գլխուն
Կը թօշնէն՝ ո՞չ երգերն իր շրթունքին .
Իր ըզգութիւնը կապոյս

Երկրներ մէկ յինջ կըտարէն էր ձեւուած ,
Եւ հովուական իր ցուպը ոճ մ'էր բրածոյ .
Քարացած ոճ մ'որ իր մաքուր ձեւոքին մէջ
Դեղէքի միւզ եղաւ :

Երբ վըստիկն եղերբէն
Ան կը քըշէր ուլն իր կապոյս աշքերով՝
Մակերուն մէջ՝ զադապողի՝ լուսնկան
Իր եաւելէն կը քալէր .

Եւ լուսնկան տարփատենչ բիքն էր գուցէ
Ենովային , կոյսերու կին Արքահար :

Բայց իրիկուն մ'ան հովտէն ձայն մը լրսեց՝
Որ զիքը վարն աղրիւրին քով կը կանչէր .
Երբ մէր կարծես՝ այնքան ազուոր եւ դիթիէ .
Որուն իր ուլը ճերմակ
Վիզր տիզկած՝ խոտը բերանն ունկընդրեց .
Նոր երգ մ'էր ան՝ որ կ'ըսէր .
— « Ճերմակ աղջիկ , ճերմակ աղջիկ , վար
եկուր ,

Եւ աղրիւրն քով ուլդ ինծի զո՞ն ըրէ :
Թրզնւոյն լայն շուքին տակ՝
Ճերմակ աղջիկ , ճերմակ ուլդ ինծ զո՞ն ըրէ :
Այս լեռներուն ես ասոտուածն եմ լիսազօր .
Իմ շունչին տակ՝ թէ ուղեմ՝

Գիտերն արծաթ կը հոսեն
Եւ ճեղկղները՝ ոսկի .
Հասած տեղն իմ համբոյրիս
Կ'անցնի սարսուն՝ որ բաղձանքն է ծընունդին .
Ծուշաներն իմ զըրկիս միջեւ վարդ կ'ըլլան .
Եւ կոյսերն ալ թագուհի .
Ես քու զո՞իք արիւնէն

Դաշտեն ամբողջ ծաղիկներով կը լիցնեմ .
Եւ գուլիզ տեղ թիթեռնիկներ կ'արածես .
Ճերմակ՝ աղջիկ , ճերմակ՝ աղջիկ , վար եկուր»
ԱՅ լըսեց այս ճայնը , երգա՛ր ու երկա՛ր ,
Որ կարծո՞ւ իր արիւնին մէջ կը խօսէր .
Լըսեց ու , լուր , աստղերուն տակ հառաչեց ,
Ենուոյ գիւթուած՝ ցուպն առաւ
Ու քըշէց ուլը ճերմակ՝
Բըլութէն վար՝ զէպ ի հովիսն հեշտալի :

Հո՞ս է աղրիւրն , հո՞ս թըզնին , եւ կը զգա՞ս
Աստուածն արու՝ որ ծոթրինի եւ թիւմի
Հզզըւիչ հոծ բոյրերով
Գերկեր է սկզ , Զո՞ւդ ըրէ : —